

Η «διαπολιτισμικότητα» και η «διγλωσσία»
στα ευμέθοδα εγχειρίδια Γραμματικής
στην Ελληνική, Γερμανική και Βλαχική
των Μιχ. Γ. Μποϊατζή και Δ. Ν. Δάρβαρη

Σοφία Κουκουβίνου

Διδάκτωρ Παιδαγωγικής (Επιστημών της Αγωγής) Πανεπιστημίου Αθηνών,
Φιλολόγος (Γερμανικής Φιλολογίας), Εκπαιδευτικός Βθμιας Εκπαίδευσης
koukouvinousofia@outlook.com

Abstract

This paper deals with issues concerning one of the monuments of speech, which constitutes an aspect of the culture and language of the Vlachs of Greece. That is, the recording and mapping of the way in which the Graeco-Vlach (or Macedonian-Vlach) language can be expressed in oral and written speech throughout the Greek territory. Especially, in important centres of the diaspora (Monarchy of Habsburg) by works of grammatical method by expatriate teachers of Greek literature who belonged to the movement of the Pedagogy of the Neohellenic Enlightenment. Emphasis is placed on the analysis of the aspect of preserving the Vlach tradition, with elements of intercultural education and linguistic diversity making their appearance in innovative forms of teaching in the Grammar textbooks of the pedagogues, Dimitrios N. Darvaris and Michael G. Boyatzis for Greek and Vlach-speaking student.

Keywords: *Intercultural education, Grammar textbooks, Graeco-Vlach, Michael G. Boyatzis, Dimitrios N. Darvaris, Neohellenic Enlightenment.*

Εισαγωγή

Μεταξύ των πρώτων δειγμάτων της βλαχικής γλώσσας που χρονολογούνται από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, συγκαταλέγεται η έκδοση του έργου *Γραμματική Ρωμανική, ήτοι Μακεδονοβλαχική* του Μιχαήλ Γεωργίου Μποϊατζή (περ. 1780-1842). Τούτο το εγχειρίδιο επέτρεπε την εκμάθηση της Βλαχικής για τους φιλομαθείς Γερμανούς, στο οποίο μάλιστα παρατηρείται το φαινόμενο ανάπτυξης της μεθόδου μιας πρώιμης μορφής διγλωσσίας ή πολυγλωσσίας. Συγχρόνως, στη διάδοση της Ελληνικής σε συγκεκριμένες κοινότητες εμπορίου, στο πλαίσιο του νεωτερικού ελληνικού έθνους-κράτους, συνεισέφερε μέσα από εκδόσεις του ο κλεισουριώτης έλληνας λόγιος της διασποράς, ο Δημήτριος Νικολάου Δάρβαρης (1757-1823). Προσεγγίζοντας, λοιπόν, το θέμα της «διατήρησης της Βλαχικής», διερευνάται στην παρούσα μελέτη ο βαθμός επιρροής των έργων γραμματικής τους στη συγκρότηση της νεοελληνικής ταυτότητας των Βλάχων (Καραθανάσης 2010-12:274-283). Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι τα κείμενα σε βλαχική γλώσσα αποδίδονται με στοιχεία της Λατινικής και της Ελληνικής (Κατσάνη & Ντίνας 1990). Εντούτοις, το παιδαγωγικό πρόβλημα της επιλογής αλφάβητου εξετάζεται στην παρούσα εργασία λαμβάνοντας υπόψιν πολύ συγκεκριμένες παραμέτρους, όπως είναι τα αιτήματα της εποχής, πρώτον για καλλιέργεια μορφών διδασκαλίας σε ένα κλίμα αμοιβαίας συνύπαρξης και κατανόησης μεταξύ των λαών και του πολιτισμού τους και δευτερευόντως για την ανάπτυξη μιας μορφής εκπαίδευσης δίγλωσσων ομιλητών και μαθητών που δραστηριοποιούνται σε πολυπολιτισμικά περιβάλλοντα.

Η γραμματική μέθοδος του Μιχαήλ Γ. Μποϊατζή

Ο Μιχαήλ Γεωργίου Μποϊατζής γεννήθηκε στη Βούδα περί το 1780 από βλαχόφωνη οικογένεια που καταγόταν από τη Μοσχόπολη και δίδασκε τα ελληνικά στη Βιέννη. Όποιος επιχειρήσει να αναδιφήσει στα διδακτικά γραμματικά εγχειρίδια του Μποϊατζή που εκδόθηκαν στη Βιέννη της Αυστρίας, τον 19^ο αιώνα, θα βρεθεί μπροστά σε μια καινοτομία της εποχής. Δηλαδή, οτιδήποτε ήταν δυνατόν να παραχθεί από τη παιδαγωγική άποψη της ανάπτυξης της διδακτικής σε μικτές ομάδες αλλοεθνών μαθητών, αποτυπώθηκε στις γραμματικές εκδόσεις του, των

οποίων ο τίτλος συνοδεύεται από τις λέξεις «Μακεδονοβλαχική» (1813) και «Γραικική» (Μποϊατζής 1821/3).

Σε τούτη τη μελέτη εντάσσεται ο σύγχρονος όρος της διαπολιτισμικότητας που αναφέρεται συγκριτικά, εδώ, με τα χρόνια μελέτης του νεοελληνικού Διαφωτισμού (18^{ος}-19^{ος} αιώνας), υπό την έννοια της διαχρονικής φύσης του παιδαγωγικού προβλήματος· στη συνύπαρξη, και διαχείριση της πολιτισμικής ετερότητας από άτομα ή ομάδες που προέρχονται από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα. (Γεωργογιάννης 2008). Η αναγκαιότητα για τη διαμόρφωση μιας εκπαίδευσης που θα εστιάζει σε θέματα επικοινωνίας σε καθημερινές συναλλαγές με το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον, σε ένα πολυπολιτισμικό επίπεδο, φαίνεται να συνδέεται, ως έναν βαθμό, με τις μεθόδους διδασκαλίας της Γραμματικής που υιοθέτησαν βλάχοι δάσκαλοι (Κανακίδου 1998:45). Πιο συγκεκριμένα, η στοιχειώδης διδασκαλία της Γραικικής του Μποϊατζή για ειδικούς σκοπούς (εμπόριο) περιλάμβανε την εκμάθηση του ελληνικού αλφαβήτου, συλλογές αναγκαίων κατά περίσταση ονομάτων, επιθέτων και ρημάτων, ασκήσεις προγύμνασης συνομιλιών, πολιτικές φράσεις και ερωτήσεις, ιδιωτισμούς, δημώδεις παροιμίες και γυμνάσματα ανάγνωσης. Σε αυτά προστέθηκαν στοιχεία από τη μυθολογία (Αισώπειοι μύθοι) και χαρακτηριστικά ειδύλλια από την λογοτεχνία του γερμανού διαφωτιστή Salomon Gessner (1730-1788) (Πολίτης 1973:41-43).

Περί το 1813 ο Μποϊατζής εξέδωσε τη δίγλωσση έκδοση, στα ελληνικά και τα γερμανικά, με τίτλο *Γραμματική Ρωμανική, ήτοι Μακεδονοβλαχική* (Romanische oder Macedonowlachische Sprachlehre), χρησιμοποιώντας το λατινικό αλφάβητο για τη γραφή της Βλαχικής (Μποϊατζής 1813, Dunker 1895, Στασινοπούλου 1989:136, Κατσάνης & Ντίνας 1990, Σιώκης 2002: 39-57, Σιώκης 2002: 138-159).

Σύμφωνα με το σχήμα διγλωσσίας της Skutnabb-Kangas (1984) εξετάζονται σε τούτη τη μελέτη τα κριτήρια εκείνα, κατά τα οποία το άτομο θεωρείται δίγλωσσο όταν έχει γνώση και των δυο γλωσσών παρόμοια με αυτή του φυσικού ομιλητή (προέλευση) και συγχρόνως έχει κάποια γνώση της γραμματικό-συντακτικής δομής της άλλης γλώσσας (ικανότητα) και συνεπώς έχει έρθει σε επαφή με μια άλλη γλώσσα. Σε αυτό το πλαίσιο ο ομιλητής είναι λειτουργικός να μπορεί να

χρησιμοποιήσει δυο γλώσσες στις περισσότερες περιστάσεις (λειτουργία, στάση). Υπό αυτήν την έννοια η Γραμματική του Μποϊατζή απευθυνόταν κατά βάση σε φυσικούς ομιλητές ή εκπαιδευόμενους της Βλαχικής οι οποίοι είχαν αποκτήσει ταυτότητα ως άτομα με δυο γλώσσες και δυο κουλτούρες και έτσι αναγνωρίζονταν από τους άλλους ως γνώστες τουλάχιστον δυο γλωσσών (δίγλωσσοι).

Ο Μποϊατζής με τις επισημάνσεις του περί ρωμαϊκής καταγωγής των Βλάχων συνέβαλε στον εγγραφισμό της βλαχικής γλώσσας με βάση το λατινικό αλφάβητο και συνεπώς συνεισέφερε στην ποιοτική αναβάθμιση της διδασκαλίας κάποιων ομάδων Βλάχων που είχαν αναπτύξει δραστηριότητα στις περιοχές της Κεντρικής Ευρώπης (Σιώκης 2002:45).

Στις αρχές του 19ου αι. (1814) κάνει την εμφάνισή του στον γερμανόφωνο τύπο μέσα από τη φιλολογική εφημερίδα *Wiener Allgemeine Literaturzeitung* (WALZ, 1814) το θέμα της βλαχικής γλώσσας («Wlachische Sprache»). Ο κριτικός συντάκτης διατηρώντας την ανωνυμία του παρουσιάζει τη βλαχική Γραμματική του Μποϊατζή ως το μοναδικό γλωσσικό όργανο των Βλάχων που ζουν στην επικράτεια του Δούναβη και τους οποίους αποκαλεί Μακεδονοβλάχους. Η βλαχική γλώσσα χρησιμοποιείται από μια μεγάλη πληθυσμιακή ομάδα, με φυσικούς ομιλητές πέρα από τους Βλάχους της Μακεδονίας. Και δεν θα πρέπει να αμφισβητείται το γεγονός ότι η Μακεδονοβλαχική ως προς τη δομή και την ευφωνία της είναι αντίστοιχου βεληνεκού της πιο ανεπτυγμένης «αδελφής» της, της ιταλικής. Από τον Μποϊατζή, ο οποίος ήθελε να είναι περιεκτικός στη μακεδονοβλαχική γραμματική του, γίνεται σαφές ότι τα ξένα στοιχεία που απορρόφησε σταδιακά η Βλαχική, ενισχύουν την συζήτηση γύρω από την λατινική της καταγωγή. Εξ ου και τα ντόπια ονόματα Ρωμαίος/Ρωμανός (Roman) ή Βλάχος (Walach/Wlach), τα οποία οι Σλάβοι αποδίδουν στους Βλάχους (Walachians) και τους Ιταλούς. Οι γερμανικοί λαοί θεωρούσαν επίσης το όνομα Βλάχος (Walch) ισότιμο των ονομάτων Wälsch και Walach. Ο βιβλιοκριτικός αναζητά την οποιαδήποτε σχέση της μακεδονικής διαλέκτου με τη Βλαχική (Walachian) στο παρελθόν. Αλλά δεν εντοπίζει ίχνη ή κάποια αναφορά για αυτό το θέμα στον πρόλογο του Μποϊατζή. Έτσι

δεν αποδεικνύεται με σαφήνεια αν οι Βλάχοι που ζούσαν νότια του Δούναβη χρησιμοποίησαν κάποτε τα βιβλία και τη γραφή των αδελφών τους στη Μολδαβία και τη Βλαχία. Αυτοί υιοθέτησαν το σλαβικό αλφάβητο από τον 15ο αιώνα και μετά το προσάρμοσαν στη γλώσσα τους. Ο Μποϊατζής επέλεξε τα λατινικά για τον σκοπό αυτό. Επειδή τα βλάχικα έχουν περισσότερους τόνους, αναγκάστηκε να καταφύγει σε σύνθετους χαρακτήρες, όπως [sc, cs], ακόμη και στα σύμφωνα [ηχηρό j, c]. Αλλά ο ίδιος παραδέχεται ότι μόνο η εφεύρεση κάποιων νέων χαρακτήρων θα μπορούσε να διορθώσει καλύτερα αυτήν την αναγκαιότητα. Λέει ρητά: «Το παράδειγμα ολόκληρης της Δυτικής Ευρώπης, της οποίας όλοι οι επιμελείς γραμματικοί αναστενάζουν γι' αυτή τη μέθοδο συνδυασμού διαφόρων φθόγγων (Combination mehrerer Laute), θα πρέπει να χρησιμεύσει ως προειδοποίηση, παρά ως απλή δικαιολογία ή έστω ως μίμηση. Αλλά ακόμη και αυτό δεν το μιμήθηκαν όλοι οι Σλάβοι. Με αυτή τη μέθοδο του συνδυασμού γραμμάτων, η προφορά ορισμένων από αυτά παρέμενε ασταθής και απροσδιόριστη (s, z) » (WALZ 1814: 186-198).

Στο έκτο κεφάλαιο της Γραμματικής του ο Μποϊατζής, επιχειρεί να αποδείξει ότι η μακεδονική-βλαχική διάλεκτος φαίνεται να είναι πολύ πιο καθαρή από τη βλαχική-μολδοβλαχική διάλεκτο. Το όνομα *cerasharlu, der Junius*, πιθανώς από το λατ. *Cerasa/Kirschen*/κεράσια, εκφωνείται *Junie* στον *Ioan Piuariu-Molnar*, συγγραφέα μιας πλήρους Γερμανοβλαχικής Γραμματικής (*Deutsch-Walachische Sprachlehre/Gramatică germano-română*, Viena 1788). Αναρωτιέται λοιπόν, μήπως οι Μακεδόνες-Βλάχοι θα έπρεπε να έχουν εφεύρει δικά τους ονόματα και για άλλους μήνες. Στις ρωμανικές, ελληνικές και γερμανικές συνομιλίες (Μποϊατζής 1813:145-211) αναφέρονται πολλά πράγματα για τις πόλεις *Einbeck, Nordhausen, Gotha*, αλλά δεν αναφέρονται στοιχεία για τις κατοικίες και τις ασχολίες των Βλαχόφωνων στη Μακεδονία. Οι μύθοι και τα παραμύθια στις σελίδες 212-228 είναι γραμμένα μόνο στα βλάχικα. Εδώ, ο κριτικός θα προσθέσει ότι αυτός ο σύντομος και πρώτος οδηγός της Μακεδονοβλαχικής Γραμματικής μπορεί να χρησιμεύσει πολύ καλά για τον σκοπό για τον οποίο τον προορίζει ο δάσκαλος βλάχικης καταγωγής, *B(ojantzi)* (WALZ 1814:187-188).

Το έργο *Γραμματική Ρωμανική*, ήτοι *Μακεδονοβλαχική* του Μποϊατζή, καθηγητή ελληνικών στην Εθνική Σχολή της Βιέννης, τυπωμένο από τον Johann Schnürer (1813), είναι αφιερωμένο στον Ευγενή Δημήτρη Νικόλαου Νίττα. Το κείμενο, όπως και ο τίτλος, είναι εξ ολοκλήρου ελληνικό και γερμανικό. Σε μια από τις πιο ευνοϊκές εποχές, όπου η επιστήμη μπορεί να καυχηθεί ότι έχει φθάσει σε μια εντυπωσιακή τελειότητα, μερικά από εκείνα τα έθνη, όπου μέχρι τώρα επικρατούσε το απόλυτο σκοτάδι, διαφωτίζονται κάπως. Ο βιβλιοκριτικός προτείνει: «Ας εκμεταλλευτούμε την ευκαιρία αυτή για να ξεχωρίσουμε τους Ρωμανούς ή τους λεγόμενους Βλάχους στην άλλη πλευρά του Δούναβη, των οποίων η διάλεκτος (αφού κάθε γλώσσα βρίσκεται στην πιο στενή της σχέση με τις γνώσεις του λαού) θεωρούνταν φτωχή, τραχιά και περιοριζόταν μόνο σε αντικείμενα αισθητικής, και επομένως δεν μπορούσε να έχει κανένα ενδιαφέρον για τον λογοτεχνικό κόσμο. Όσο χαμηλά και αν εκτιμάται αυτό το έθνος από την άποψη της γνώσης, δεν του λείπουν κάποιες λόγιες μορφές που αντλούν τις πνευματικές τους δυνάμεις από την επιστήμη της λογοτεχνίας. Όσο όμως και αν αυτό το έθνος εκτιμάται ελάχιστα από πλευράς γνώσεων, δεν του λείπουν κάποια άτομα που ξύπνησαν τις πνευματικές τους δυνάμεις από τον λήθαργο της άγνοιας και εκπαιδεύτηκαν πρώτα σε πολλά επιστημονικά θέματα και στη συνέχεια στράφηκαν στην καλλιέργεια της γλώσσας τους» (WALZ 1814:188-189).

Ως νέα απόδειξη του ακμάζοντος πνευματικού πολιτισμού μεταξύ των Βλάχων χρησιμεύει η παρούσα ρωμανική γλωσσική διδασκαλία που έγραψε ο Μιχαήλ Γ. Μποϊατζής. Τα κύρια σημεία του προλόγου σε γενικές γραμμές είναι τα εξής: Η γλώσσα είναι ένα αποτύπωμα του ανθρώπινου νου. Συνεπώς, γνωρίζοντας πολλές γλώσσες, γνωρίζει κανείς το νου από πολλές πλευρές. Επομένως, η επιθυμία να έχουν όλοι οι άνθρωποι μία γλώσσα είναι εξίσου βιαστική από την άποψη της χρησιμότητας όσο και ασυνεπής από την άποψη της σκοπιμότητας. Μετά τον πρόλογο, ο βλάχος δάσκαλος χωρίζει αυτή τη γραμματική σε τρία μέρη. Το πρώτο περιέχει το αλφάβητο, το τονικό σύστημα και τη μετατροπή των γραμμάτων. Το δεύτερο ασχολείται με τα εννέα μέρη του λόγου. Το τελευταίο ασχολείται με τη σύνθεση των λέξεων. Κάθε μέρος

χωρίζεται σε κεφάλαια. Στη συνέχεια δίνονται διάφορες σημειώσεις εδώ και εκεί, και το σύνολο ολοκληρώνεται με μερικά βλάχικα ευαγγέλια, μύθους και αφηγήσεις. Κατά τον ανώνυμο βιβλιοκριτικό, αυτή η κύρια διαίρεση μπορεί να είναι αρκετά λογικά σωστή. Ωστόσο, το βιβλίο του Μποϊατζή κρίνεται ελλιπές ή ανεπαρκές σε σχέση με τις προδιαγραφές βιβλίων του είδους στη Γερμανία. Θίγονται πολλά ζητήματα με αβλεψίες του συγγραφέα, όπως οι συχνές επαναλήψεις ιδεών, το φτωχό γερμανικό ύφος γραφής, καθώς και η υπερβολή του ελληνικού ύφους από άποψη περιεχομένου (WALZ 1814:189-190).

Ειδικότερα, μετά τον πρόλογο εντοπίζεται στο πρώτο μέρος του έργου έλλειψη γραμμάτων του λατινικού αλφαβήτου (q). Ο συντάκτης της WALZ υπογραμμίζει στη συνέχεια ότι θα πρέπει να παραλείπονται από τη βλαχική γλώσσα ξένες λέξεις που γράφονται με qu στην πρωτότυπη γλώσσα, λ.χ. το Quitta, Quartirea κλ.π. Λόγω της ιδιότυπης προφοράς της βλαχικής διαλέκτου στην άλλη πλευρά του Δούναβη τίθεται στα περιεχόμενα της Μακεδονο-βλαχικής Γραμματικής (Μποϊατζής 1813:2-7) μια ακολουθία από κανόνες (WALZ 1814:189-190). Σύμφωνα με τη σχετική θεωρία, το â διαβάζεται σαν ενδιάμεσος μεταξύ ενός α και ενός ο, ή σαν το κυριλλικό ħ (WALZ 1814:190-191).

Όπως υποστηρίζεται από τον βιβλιοκριτικό, η κύρια τάση της συγγραφής του Μποϊατζή είναι να διαμορφώσει πάνω στη γνήσια δομή της Βλαχικής, χωρίς την υιοθέτηση ξένων λέξεων, ένα ενιαίο γραμματικό σύστημα.

Σημαντικά ίχνη της ανεπάρκειας του έργου βρίσκονται, μεταξύ άλλων, στον 13ο κανόνα (Μποϊατζής 1813:10-15): Όλα τα ονόματα που αρχίζουν με dâ, de, du, δεν θα πρέπει να έχουν i στο τέλος, αλλά την πολύ σύντομη προφορά του â, διότι οι Βλάχοι δεν λένε corzi/Degen, αλλά corzâ, stâfizi/Zibeben, αλλά stâfiza, surzi/Taube, αλλά surzâ, cânci/du singst, αλλά cânc̣a κ.λπ. (WALZ 1814:191). Επιπλέον, εντοπίζονται και άλλες αστοχίες στη θεωρία της Γραμματικής του Μποϊατζή. Δεν έχει κάνει, δηλαδή, καμία αναφορά στη Γενική και τη Δοτική α lui, καθώς και στην σύνδεση των τελευταίων με τα ουσιαστικά. Όσον αφορά το θέμα των μεταβολών των επιθέτων γίνονται αρκετές επισήμανσεις, όπως στην περίπτωση που το ουσιαστικό και το επίθετο

απαιτούν ταυτόχρονα τη λέξη σε γενική *vicinlu acelu bunu*, α *vicinlui acelui bunlui* κ.λπ. ενώ θίγονται επίσης ζητήματα αρίθμησης (Μποϊατζής 1813:40-43). Συγχρόνως, επισημαίνεται επανειλημμένα ότι οι Βλάχοι που ζουν στις όχθες του Δούναβη δεν χρησιμοποιούν αρκετές λέξεις στον προφορικό λόγο. Εντοπίζεται λανθασμένη γραφή σε αντωνυμίες, όπως στο παράδειγμα *atea/dein/δικό σου*, καθώς προφέρεται και γράφεται *es atâu* στη γενική και στη δοτική θηλυκού *atâei* (WALZ 1814:48, Μποϊατζής 1813:194). Σε σημείωσή του ο Μποϊατζής αναφέρει μάλιστα την οριστική αντωνυμία *acestu/dieser/αυτός*, *acesta/αυτή* η οποία χρησιμοποιείται από τους περισσότερους Βλάχους ως *acistu*, *acista*. Για τη διδασκαλία των χρονικών λέξεων (*wann/πότε*, *in welchen Zeiten/σε κάποιες στιγμές*) συστήνεται η σύνδεση με τη θεωρία των συνώνυμων συνδετικών λέξεων της βλαχικής γλώσσας (*si, si este câ, canda si*, αντί *si furi câ*). Επιπλέον, η χρονική λέξη *cando* πρέπει να γράφεται *cândo* όταν, στην περίπτωση των Βλάχων, χρησιμοποιείται για να δηλώσει το σχεδόν καθόλου (γερμ. *überhaupt nicht*).

Πολύ συχνά γίνεται εμφανές στις παρατηρήσεις της «Ρωμανικής Γραμματικής» του Μποϊατζή, ότι οι Βλάχοι που ζουν στις όχθες του Δούναβη επιλέγουν να αναπροσαρμόζουν ορισμένες φράσεις της μητρικής τους (*nâura se zâce* αντί *nourâ se zice*). Σε τούτη την εκπαιδευτική διαδικασία ελλοχεύει ο κίνδυνος της παραμόρφωσης βασικών δομών της γραμματικής της βλαχικής γλώσσας (λχ. τονικές παραλείψεις, όπως το σημάδι που ανήκει πάνω από το *â*, και συγχέοντας το *â* με το *i* χωρίς καμία αιτιολόγηση). Μάλιστα σε ορισμένους γραμματικούς κανόνες (Μποϊατζής 1813:116-119), όπως στην ενότητα των παρενθετων λέξεων, παρατηρείται από τον συντάκτη της βιβλιοκριτικής του έργου της Μακεδονοβλαχικής Γραμματικής μια επιπόλαιη γραφή (*naroi* αντί *nâroi*, *astâzu* αντί *astâzâ*, *culaltazu* αντί *culvaltazâ*, *ancerçu* αντί *ançarçu* *in ante ci* αντί *nante ci*, *di kero vlecu* αντί για *di kero vekliju* κ.ά.), που εκθέτει ομολογουμένως την αποτελεσματικότητα της διδασκαλίας του βλάχου δασκάλου. Ο βιβλιοκριτικός της WALZ επανέρχεται σε ζητήματα ορθογραφίας και σύνταξης πάνω σε θέματα λαογραφίας (η γλώσσα των μύθων και των παραμυθιών). Η έλλειψη της παρατηρητικότητας του βλάχου δασκάλου, αφορά επίσης σε κανόνες για γλωσσικούς

ιδιωματισμούς ή ακόμη σε αυθαίρετη επινόηση νέων εκφράσεων. Για παράδειγμα, στην πρόταση *Ziceci nji, cum se numiseashte aista sokake*, το χρονικό επίρρημα *numiseashte* δεν θα πρέπει να θεωρείται λατινικό και το *sokake* θα πρέπει να αντικαθίσταται από το βλαχικό *sokakâ* (Μποϊατζής 1813:146).

Η υβριδική μορφή τούτης της βιβλιοπαρουσίασης για το εγχειρίδιο Γραμματικής του Μποϊατζή τον καθιστά άλλοτε ικανό και πρωτοπόρο και άλλοτε δάσκαλο της δεύτερης γραμμής για τη διδασκαλία της βλαχικής και της γερμανικής γλώσσας. Παραδίδει, άλλωστε, στο λόγιο κοινό, όπως προκύπτει από τον τίτλο, ένα μακεδονο-βλαχικό γλωσσολογικό δόγμα. Η βασική πρόθεσή του είναι απλώς να οδηγηθεί με τη διδασκαλία της Γραμματικής του σε έναν γλωσσικό καθαρισμό της Βλαχικής από τις ξένες λέξεις. Κατά συνέπεια, ο ανώνυμος συντάκτης της WALZ (1814) διακρίνει συνεχώς την ανάγκη του βλάχου δασκάλου να χρησιμοποιεί εκφράσεις (*tufekë, sokakâ, plea, xenu*), δανεισμένες από τους ομογενείς του (*pâlâcârsesku/ich bitte/παρακαλώ*), στις όχθες του Δούναβη. Σε κάθε περίπτωση, επισημαίνονται οι αδυναμίες ή αστοχίες του βλάχου συγγραφέα στην απόδοση της σημασίας βασικού λεξιλογίου (*excusatu, fortuna, occupaci, dispositione, obligului, absentia*, (Μποϊατζής 1813:153-154, 163, 170). Η εκτεταμένη χρήση των λατινικών εκφράσεων στη βλαχική γλώσσα, δυσχεραίνει την εκμάθησή της, αφού κάθε γνήσιος Βλάχος είναι σε θέση να τις αντικαθιστά στη μητρική του γλώσσα, εν μέρει με ελληνικές λατινοποιημένες και εν μέρει με ιδιωματισμούς (WALZ 1814:196).

Συγχρόνως, ο Μποϊατζής δείχνει έναν ξεχωριστό ζήλο στα διηγήματα, τα οποία δεν είναι πάντοτε γραμμένα στα καθαρά βλαχικά. Η ανάγκη του συγγραφέα να ενισχύσει τη μητρική γλώσσα του σε ένα τόσο θολό τοπίο τον καθιστούν στο τέλος αξιέπαινο για τις προσπάθειές του. Συγχρόνως, οι φιλολογικοί κύκλοι θα πρέπει να τον ευγνωμονούν για το έργο του το οποίο τροφοδοτείται με αγάπη και φιλοπατρία. Πάνω απ' όλα όμως, ο φιλολογικός κόσμος αναμένει από τον βλάχο δάσκαλο μια νέα βελτιωμένη και επαυξημένη έκδοση της Μακεδονοβλαχικής Γραμματικής του, ή ακόμη και τη συγγραφή κάποιων άλλων έργων στη βλαχική γλώσσα (WALZ 1814:196-197). Δικαιωματικά,

κατά τον Kahl, ο Μποϊατζής θα πρέπει να κατατάσσεται ανάμεσα στους λόγιους αρμάνικης καταγωγής που συνέβαλαν με το έργο τους συνειδητά στο θέμα της επικράτησης της βλάχικης γλώσσας (Καραθανάσης:2010-2012, 280, Kahl:2009).

Ο Πολίτης αναφέρει χαρακτηριστικά πως η σύνταξη της Γραμματικής αυτής ολοκληρώθηκε το 1820, όπως προκύπτει από την αφιέρωσή της στον κλεισουριώτη έμπορο Ιωάννη Γ. Κάρζια και τυπώθηκε στις αρχές του 1821.

Επισημαίνεται λοιπόν ότι το εν λόγω γραμματικό εγχειρίδιο συντάχθηκε για να διευκολύνει τους μη ελληνόφωνους «Γραικούς» της Βιέννης και της Αυστροουγγαρίας γενικότερα (βλαχόφωνους) να ελληνοφωνήσουν. Η Μακεδονοβλαχική Γραμματική του Μποϊατζή είναι αφιερωμένη στην αποκαλούμενη «πολυμέρεια» της βλαχικής γλώσσας. Δηλαδή στην γλώσσα των κατοίκων της επονομαζόμενης Βλαχίας.

Οι «βελτιωμένοι ευφυείς» Βλάχοι ξεχωρίζουν, ομολογουμένως, ανάμεσα στους υπόλοιπους Γραικούς και απασχολούν την ορισμένη χρονική στιγμή της περιόδου του νεοελληνικού Διαφωτισμού για τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, όσον αφορά τη διαμόρφωσή τους σε διακριτές ταυτότητες ή ετερότητες. Ο Μποϊατζής παρουσιάζει μάλιστα τους Βλάχους ως πολίτες της επαρχίας, και ταυτόχρονα ως αστούς, ιερείς ή έχοντες «νόμους ευγένειαν», για να τους περιγράψει σαν αυτόνομο λαό. Κυρίως όμως οι Βλάχοι, όπως και οι «ομόγλωσσοι» Γραικοί, έχουν το δικαίωμα και συγχρόνως το καθήκον να φροντίσουν μέσα από τη γλώσσα τους ως αυτοσκοπό την ολοκλήρωσή τους ως ταυτότητα.

Αυτό ακριβώς αποτέλεσε το κίνητρο του Μποϊατζή, ώστε να εκδώσει το 1813 το δικό του έργο, που συνηθίζεται να χρησιμοποιείται από τους Βλάχους που κατοικούν γύρω από τον ποταμό Δούναβη.

Η γραμματική μέθοδος του Δημητρίου Ν. Δάρβαρη

Για τους Έλληνες που μετέβαιναν στα εδάφη της Αψβουργικής Μοναρχίας για εμπόριο, στα χρόνια όπου έδρασε ο Δημήτριος Νικολάου Δάρβαρης (1757-1823), αξίζει να γίνουν γνωστά πολλά πράγματα που έγιναν με πρωτοβουλία εθελοντών ανθρωπιστών για την απαραίτητη διδασκαλία, ιδιαίτερα στη γερμανική γλώσσα. Μεταξύ αυτών είναι το

συνεταιριστικό σχολείο που ξεκίνησε με πρωτεργάτη τον πτυχιούχο Ανώτερης Σχολής (Magister), Schocher, στη Λειψία την έκδοση χρήσιμων βιβλίων, όπως την περίφημη μετάφραση του *Robinson der Jüngere* του φιλανθρωπιστή παιδαγωγού του γερμανικού Διαφωτισμού, Joachim Heinrich Campe (1746-1818). Με την πρόθεση αυτή ο Δ. Ν. Δάρβαρης έχει τυπώσει και διευρύνει έναν πλήρη χρήσιμο οδηγό διδασκαλίας της γερμανικής γλώσσας, ιδίως για τους αρχαρίους, ο οποίος είχε εκδοθεί στη Βιέννη το 1785 από τον τυπογράφο, Baumeister. Η *Γραμματική γερμανική ακριβεστάτη* (1785) του περιέχει τη γερμανική αλφαβήτα με έναν πίνακα συλλαβών και οδηγίες για την προφορά, με επεξηγήσεις εν μέρει από την απλοελληνική μέθοδο της Γραικικής (*Allgemeine Literatur-Zeitung*, ALZ 1796: 623-624).

Ο Δάρβαρης, από το βλαχοχώρι της Κλεισούρας Καστοριάς, είναι γνωστός για την πλούσια μεταφραστική δραστηριότητά του (Σειρηνίδου 2010: 9-29). Ο παιδαγωγός της εποχής του νεοελληνικού Διαφωτισμού και πρώτος δάσκαλος της Εθνικής Σχολής στην κοινότητα της Αγίας Τριάδας (Βιέννης), απολάμβανε μεγάλης αποδοχής στην πρωτεύουσα των Αψβούργων. Ο Μακεδόνας μεγαλοαστός λόγιος τύπωνε τα παιδαγωγικά γραμματικά βιβλία του προς όφελος της νεολαίας των παροικιών της αψβουργικής μοναρχίας. Με γνώμονα τις ευσεβιστικές και φιλανθρωπικές αξίες της παιδαγωγικής κύριων ρευμάτων του γερμανικού Διαφωτισμού, όπως διαμορφώνονταν στα τέλη του 18^{ου} αιώνα στις αστικές κοινωνίες των Αψβούργων, ο έλληνας λόγιος του παροικιακού πληθυσμού, αξιοποιεί μέσα στον παιδαγωγικό προσανατολισμό της Γερμανικής Γραμματικής το ιδεολογικά διαμορφωμένο αξιακό σύστημα της εποχής του. Συγχρόνως, στην γλωσσική κοινωνικοποίηση του Κλεισουριώτη γόνου εύπορης εμπορικής οικογένειας με πολιτισμικά περιβάλλοντα που εντάσσονταν στην παράδοση της βλαχοφωνίας οφειλόταν η ανάγκη διατήρησης της βλαχικής γλώσσας σε επίπεδο καθημερινής προφορικής επικοινωνίας σε συνδυασμό με την προώθηση της Γραικικής ως γλώσσας γραπτής επικοινωνίας (Κουκούδης 2000, Γούναρης & Κουκούδης 1997:91-137).

Ο Δάρβαρης ασχολήθηκε με το πεδίο του γλωσσικού και πολιτισμικού εξελληνισμού της νεολαίας των παροικιών των Βλάχων και

συγχρόνως με τις γλωσσικές ομάδες τόσο των ελληνόφωνων όσο και των βλαχόφωνων, δίνοντας έτσι έμφαση στην αναγκαιότητα της εκμάθησης της Ελληνικής από τους ομογενείς του (Σειρηνίδου 2010:15-18). Είχε την πεποίθηση πως, αν οι Βλάχοι επιθυμούν να ασχοληθούν με το εμπόριο, θα πρέπει να σπουδάσουν και γι' αυτό χρειάζονται την καλή γνώση της Ελληνικής (Σιώκης 2004:279-298, Σιώκης 2009:168-192). Ο Δάρβαρης ανήκει σε μια ομάδα Βλάχων της Κεντρικής Ευρώπης που προωθούσαν την καλλιέργεια της ελληνικής γλώσσας και τη διάδοσή της ανάμεσα στους βλαχικούς πληθυσμούς του ελληνικού κόσμου, εμπλουτισμένης με σύγχρονες δυτικοευρωπαϊκές απόψεις, όπως αυτές που ανήκαν στην παιδαγωγική του γερμανικού Διαφωτισμού (Heydorn & Koneffke 1973, Blankertz 1982, Hermann 1981, Bahr 2002, Beutel 2006, Körber 2006, Iwan & Siebers 2008, Κουκουβίνου 2018:391-392, Κουκουβίνου 2022:40-67, 282-327).

Στο πρόγραμμά του περί «ευμεθόδου» διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας ο Κλεισουριώτης παιδαγωγός θα συμπεριλάβει στο εγχειρίδιο της Γερμανικής γραμματικής του (Βιέννη 1785), θεματικές ενότητες, όπως Κανόνες Ορθογραφίας, Προσωδίας, Ετυμολογίας και ορθής ή κατάλληλης συμπλοκής των Λέξεων. Σε αυτά προστέθηκαν ένα «Γερμανικό ρωμαϊκό Λεξικό», «Διάλογοι επαναλαμβανόμενων υποθέσεων», «Χρήσιμες και Επωφελείς Παροιμίες», «Επιτομή των «Επικτήτου Δογμάτων» και «Παράινετικές Επιστολές ανάμεσα σε φίλους και αρχαίους Πραγματευτές». Επιπλέον, η καινοτόμος για την εποχή μέθοδος των *Γραικογερμανικών διαλόγων* (1809) δημιουργήθηκε στα πρότυπα της γραμματικής παιδείας άξιων εκπροσώπων του φιλολογικού κύκλου της παιδαγωγικής του γερμανικού Διαφωτισμού (J. Chr. Gottsched, 1700-1766), για να καλύψει ανάγκες δίγλωσσων ομιλητών. Ως «αναγκαιότατο» βιβλίο για όλους όσους επιθυμούν να μάθουν τη γερμανική διάλεκτο και ιδίως για τους νέους που θέλουν να σπουδάσουν ή να ασχοληθούν με επιχειρηματική δραστηριότητα στη Γερμανία.

Στην *Απλοελληνική Γραμματική* του (1806) ενισχύεται και αναδεικνύεται η παραπάνω στάση του Δάρβαρη για διατήρηση της βλαχικής γλώσσας μέσα από την ίδια μέθοδο (διγλωσσίας) με απτά παραδείγματα από τη Γερμανική και τη Βλαχική. (Σειρηνίδου 2010:19). Στο

κεφάλαιο «άνωμάλων όνομάτων κατά τας πτώσεις» παραθέτει αναφορές ονομάτων γερμανών διαφωτιστών παιδαγωγών βάσει κανόνων όπου όλα τα ξένα ονόματα μετασχηματίζονται στα ελληνικά, όπως ο «Κάντιος, του Καντίου» (Kant), ο «Λεϊβνίτιος, του Λεϊβνιτίου» (Leibniz), ο «Βόλφιος του Βολφίου» (Wolf) (Δάρβαρης 1806: 66). Στο κεφάλαιο που αφιερώνεται στη θεωρία των μέσων ρήματων ο Δάρβαρης αναφέρει παραδείγματα στη βλαχική γλώσσα των ομογενών του, όπως αναλυτικά στοιχεία αντιστροφής ή αυτοπαθούς αντωνυμίας (Δάρβαρης 1806:101): εγώ βασανίζω/κινώ/κτενίζω τον εαυτόν μου, βλαχ. me lau, me mutu, me scaldu, me'nveskou, me'nveleskou, me vegliou.

Όπως σημειώνει ο έλληνας λόγιος, σε πολλές περιπτώσεις γραμματικών κανόνων προκύπτουν «σολοικισμοί», οι οποίοι θεμελιώνονται ως αποτέλεσμα του δανεισμού ιδιαίτερων χαρακτηριστικών από τη Βλαχική ή κάποια άλλη ξένη γλώσσα (Δάρβαρης 1806:340-341). Τέλος, υπογραμμίζει ότι οι ιδιωματισμοί (ή σολοικισμοί), επικράτησαν από τη παράδοση της προφορικής επικοινωνίας, καθώς όποιος ομιλεί με διαφορετικό τρόπο, κρίνεται «μιξοβάρβαρος» ή «μιξοσλόικος» από τους Γραικούς (λ.χ. Α'μανάτι, λατ. manus, ο δηλοί την χείρα, ελλ. ενέχειρον, το εν τη χειρί ον, βλαχ. Ci e tru manâ, nu e mencsunâ, Ζινίχιον, γερμ. Genick, Σηκότιον, ηπάτιον, βλαχ. chekatu, Ύσκνα, βλαχ. hiesca (Δάρβαρης 1806:406-407, 411, 417, 419).

Συμπεράσματα

Στο παρόν άρθρο επιχείρησα να παρουσιάσω πρώτον το εγχείρημα του δασκάλου Μιχαήλ Μποϊατζή, ο οποίος τάσσεται υπέρ του εγγραφισμού της βλαχικής γλώσσας με τη λατινογράμματη Μακεδονο-βλαχική Γραμματική του (1813) και δευτερευόντως το συγγραφικό έργο του του Δημητρίου Δάρβαρη που αποσκοπούσε στην προώθηση της κοινής απλοελληνικής γλώσσας. Μολονότι και οι δυο δάσκαλοι της εποχής του νεοελληνικού Διαφωτισμού εκφράζονται υπέρ των γλωσσικών ιδιαιτεροτήτων της βλαχικής, της γραικικής και της γερμανικής γλώσσας, στο πλαίσιο των κοινοτήτων της Αψβουργικής Μοναρχίας, ο Δάρβαρης θα παραμείνει προσηλωμένος στο πνεύμα της πολυγλωσσίας, ενώ ο Μποϊατζής θα εμβαθύνει σε ζητήματα ενισχυτικής διδασκαλίας και διάδοσης

της Βλαχικής σε πολυπολιτισμικά περιβάλλοντα. Βεβαίως ο Δάρβαρης χαρακτηρίζεται από συνέπεια στην ελληνόγλωσση εκπαίδευση με τη συνδρομή πολλών στοιχείων αλλόγλωσσων (Γερμανικής, Σλαβονικής, Ιταλικής, Γαλλικής), μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται και η Βλαχική.

Από κάθε άποψη, τα εξεταζόμενα εγχειρίδια Γραμματικής θεωρούνται προϊόντα ανώτερης εκπαίδευσης, παιδαγωγικά μέσα ατομικής εξέλιξης και μοχλοί ανάπτυξης της ευδαιμονίας, ως βασικές όψεις της παιδαγωγικής του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Εκτός από τη συνάφεια των ενδιαφερόντων τους, ο Δάρβαρης και ο Μποϊατζής, από τη θέση των λογοκριτών τους στον γερμανικό τύπο (ALZ 1796) και στον αυστριακό τύπο της Βιέννης (WALZ 1814) για τις έντυπες εκδόσεις (1785, 1813, 1824) τους, εξετάζονται σε τούτη τη μελέτη ως φορείς παιδείας πολλών στοιχείων της βλαχικής γλώσσας στην κεντροευρωπαϊκή διανοήση.

Βιβλιογραφία

- Allgemeine Literatur Zeitung* (1796). «Wien, b. Βεντότη: Πρόχειρος και ευπόριστος Διδάσκαλος των πρωτοπείρων Ρωμελιτών της Γερμανικής Γλώσσης, τουτέστι βιβλίον επωφελέστατον-ωσάν όπου περιέχει πρώτον Γερμανικόν Αλφαβητάριον, δεύτερον Ρωμαιογερμανικόν Λεξικόν και τρίτον Γερμανο-Ρωμαϊκο Διαλόγους παρά του Μιχαήλ Παπαγεωργίου του Σιατιστέως νυν το δεύτερον εκδοθέντα φιλοτίμω δαπάνη του τιμιωτάτου Κωνσταντίνου Κοοσκουρούλη αψηγ' (1793), 244S. gr. 8, (16gr.)», *Allgemeine Literatur-Zeitung (A.L.Z)*, Τόμος 1, 78, (09.03.1796), in der churfürstl. Fächl. Zeitungsexpedition Jena, Leipzig: 623-624.
- Allgemeine Literatur Zeitung*, (1814). Γραμματική Ρωμανική, ήτοι Μακεδονοβλαχική-Romanische oder Macedonowlachische Sprachlehrer. Verfasst und zum ersten Male herausgegeben von Michael G. Bojadschi, öffentlichem griechischen Lehrer der hiesigen Nationalschule, Wien, bey Johann Schnürer. *Wiener ALZ*, 12/11.2.:185-197.
- Bahr, E. (2002). *Was ist Aufklärung? Kant, Erhard, Hamann, Herder, Lessing, Mendelssohn, Riem, Schiller, Wieland, Thesen und Definitionen*. Stuttgart: Phillip Reclam.
- Beutel, E. (2006). *Aufklärung in Deutschland*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Blankertz, H. (1982). *Die Geschichte der Pädagogik: Von der Aufklärung bis zur Gegenwart*. Wetzlar: Büchse der Pandora.
- D' Aprile Iwan, M. & Siebers, W. (2008). *Das 18. Jahrhundert. Zeitalter der Aufklärung*. Berlin: Akademie.
- Dunker, A. (1895). «Der Grammatiker Bojadzi», In: *Jahresberichte des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig*, Leipzig: 1-146.
- Gafton F. & Chirilă A., (2018). Ioan Piuaru-Molnar, Deutsch-Walachische Sprachlehre, Gramatică germano-română, Viena, 1788, vol. I (605 p.), vol. II (559 p.), *Diacronia* 9, May 7, 2019, A139 (1-4) Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.

- Heydorn, H.-J. & Koneffke, G. (1973). *Zur Pädagogik der Aufklärung*. München: List.
- Hermann, U. (1981). *Das Pädagogische Jahrhundert. Volksaufklärung und Erziehung zur Armut im 18. Jahrhundert in Deutschland*, Beltz, Weinheim-Basel.
- Körber, E. (2006). *Die Zeit der Aufklärung. Eine Geschichte des 18. Jahrhunderts*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Kahl, Th. (2009). *Για την Ταυτότητα των Βλάχων-Εθνοπολιτισμικές προσεγγίσεις μιας βαλκανικής πραγματικότητας, μετάφρ. Στέφανος Μπουλασίκης, Κέντρο Μειονοτικών Ομάδων (KEMO), Αθήνα.*
- Skutnabb-Kangas, T. (1984). *Bilingualism or not? The Education of Minorities*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Γεωργογιάννης, Π. (2008). Διαπολιτισμικότητα και Διαπολιτισμική Εκπαίδευση, στο: Π. Γεωργογιάννης, (επιμ.), *Διαπολιτισμική Εκπαίδευση*, τομ.7., Πάτρα:30.
- Δάρβαρης, Δ.Ν. (1785). *Γραμματική γερμανική άκριβεστάτη εκ διαφόρων παλαιών τε και νεωτέρων Συγγραφέων επιμελώς συλλεχθεῖσα, καὶ εἰς τὴν κοινότεραν τῶν νῦν Ἑλλήνων Διάλεκτον διὰ κοινὴν Ὠφέλειαν εὐμεθόδως ἐκτεθεῖσα ὑπὸ Δημητρίου Νικολάου τοῦ Δαρβάρεως*, Βιέννη.
- Δάρβαρης, Δ.Ν. (1806). *Γραμματικὴ Ἀπλοελληνική*, Ἐν τῇ Ἑλληνικῇ τυπογραφίᾳ Γεωργίου Βενδῶτη, Ἐν Βιέννῃ τῆς Αουστρίας.
- Δάρβαρης, Δ.Ν. (1809). *Διάλογοι γραικογερμανικοὶ χάριν τῶν μικρῶν παιδίων τῶν ἐν τῇ ἐπικρατείᾳ τοῦ Καίσαρος παροικούντων ὁμογενῶν ἐκδοθέντες πρὸς εὐκολωτέραν μάθησιν καὶ κατάληψιν τῆς κοινῆς τῶν Γραικῶν διαλέκτου ὑπὸ Διάλογοι γραικογερμανικοὶ χάριν τῶν μικρῶν παιδίων τῶν ἐν τῇ ἐπικρατείᾳ τοῦ Καίσαρος παροικούντων ὁμογενῶν ἐκδοθέντες πρὸς εὐκολωτέραν μάθησιν καὶ κατάληψιν τῆς κοινῆς τῶν Γραικῶν διαλέκτου ὑπὸ Δημητρίου Νικολάου τοῦ Δαρβάρεως*, Βιέννη.
- Κανακίδου, Ε. & Παπαγιάννη, Β. (1998). *Διαπολιτισμικὴ Ἀγωγή*, Αθήνα: Ἑλληνικά Γράμματα: 45.

- Καραθανάσης, Α. Ε. (2010-2012). «Thede Kahl, Για την ταυτότητα των Βλάχων», *Μακεδονικά* 39 (1): 274-283.
- Κατσάνης Ν. & Ντίνας Κ. (1990): *Γραμματική της Κοινής Κουτσοβλαχικής*, Θεσσαλονίκη.
- Κουκουβίνου, Σ. (2018). «Η Παιδαγωγική στη λογοτεχνία του γερμανικού Διαφωτισμού», *Λογοτεχνία και Παιδεία*, 10ο Πανελλήνιο Συνέδριο, Ιωάννινα 2016, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Παιδαγωγική Εταιρεία Ελλάδος, (Πρακτικά Συνεδρίου), Τόμος Β επιμ. Κων. Δ. Μαλαφάντης, Διάδραση: 386- 406.
- Κουκουβίνου, Σ. (2018). «Τα εγχειρίδια Γραμματικής στην ελληνική, γερμανική, βλάχικη του Δ.Ν. Δάρβαραη και του Γ.Μ. Μπογιατζή», *Αλιάκμονος ρόυς / Haliakmonos rhous*, 2 ΕΔΥΜΕ, Κοζάνη-Καστοριά-Φλώρινα-Γρεβενά: 75-110.
- Κουκουβίνου, Σ. (2022). Γερμανικός και Νεοελληνικός Διαφωτισμός: διερεύνηση πνευματικών αλληλεπιδράσεων στη διαμόρφωση της Νεοελληνικής Παιδείας. *Lexis. Athener Zeitschrift für Germanistik*. Τόμος 2, Παράρτημα Μονογραφιών. Αθήνα: Lexis. <http://lexis.gs.uoa.gr/pararthma-dhmosieyseis/tomos-2os-germanikos-kai-neoellhnikos-diafwrtismos.html>.
- Κουκούδης, Α. (2000). *Οι μητροπόλεις και η διασπορά των Βλάχων*, Θεσσαλονίκη.
- Μποϊατζής, Μ. Γ. (1813). *Γραμματική Ρωμανική, ήτοι Μακεδονοβλαχική, σχεδιασθείσα καὶ πρώτον εἰς φῶς ἀχθεῖσα ὑπὸ Μιχαήλ Γ. Μποϊατζή, διδασκάλου τῆς ἐνταῦθα ἀπλοελληνικῆς Σχολῆς*, Βιέννη.
- Μποϊατζής, Μ. Γ. (1823). *Kurzgefasste Neugriechische Sprachlehre, nebst I einer Sammlung der nothwendigsten Wörter, einer Auswahl von freundschaftlichen Gesprächen, Redensarten, Sprichwörtern und Leseübungen. zunächst für die griechische Jugend in den k. k. österreichischen Staaten, I und dann für Deutsche, welche sich diese Sprache eigen machen wollen, bestimmt. Von Michael G. Bojadschi*. *Σύντομος Γραμματική της Γραικικής Γλώσσης, χάριν της νεολαίας των εν τη Επικράτεια του Καίσαρος ευρισκομένων Γραικών ὑπὸ Μιχαήλ Γ. Μποϊατζή. Ἐν*

- Βιέννη της Αυστρίας. Έκ της Τυπογραφίας Δ. Δαβιδοβίχη 1821, 1823.*
- Πολίτης, Α. (2003). «Τέσσερις αθησαύριστες μεταφράσεις πεζών ποιημάτων του Salomon Gessner (1820)». *The Gleaner*, 24, Ο.Μ.Ε.Δ.: 206–214.
- Σειρηνίδου, Β. (2005). «Βαλκάνιοι έμποροι στην Αψβουργική Μοναρχία (18ος – μέσα 19ου αιώνα). Εθνοτικές ταυτότητες και ερευνητικές αμχανίες», στο: *Διασπορά-Δίκτυα-Διαφωτισμός*, επιμ. Μαρία Στασινοπούλου – Μαρία-Χριστίνα Χατζηγιάννου, [ΚΝΕ/ΕΙΕ, Τετράδια Εργασίας 28]: σ. 53-55.
- Σειρηνίδου, Β. (2010). «Πολιτισμικές μεταφορές και ελληνικές παροιμίες. Νέες αναγνώσεις μιας παλιάς ιστορίας με αφορμή το παράδειγμα του Δημητρίου Δάρβαρη». *Μνήμων* 31: 9-29.
- Σιώκης, Ν. Δ. (2002). «Η Βλάχικη γλώσσα και οι προσπάθειες διατήρησής της από τους βλάχους αποδήμους (τέλη 18ου – τέλη 19ου αιώνα)», *Ελμειακά* 48 (Ιούν. 2002) 39-57, *Ελμειακά* 49 (Δεκ. 2002): 138-159.
- Σιώκης, Ν. Δ. (2004). «Δημήτριος Ν. Δάρβαρης [1757, Κλεισούρα Δυτ. Μακεδονίας – 1823, Βιέννη] – Βιβλιογραφικό σχεδιάσμα». *Δυτικομακεδονικά Γράμματα* 15: 279-298.
- Σιώκης, Ν. Δ. (2009). *Η πνευματική κίνηση και ζωή στη Δυτική Μακεδονία: Η Κλεισούρα κατά τον 19ο αιώνα επί τη βάση ανέκδοτων εκκλησιαστικών κωδίκων, εγγράφων και λοιπών πηγών*, Διδακτ. διατριβή, [Τμ. Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας ΑΠΘ], Θεσσαλονίκη: 168-192.
- Στασινόπουλου, Μ.Α. (1989). «Ειδήσεις για το ελληνικό βιβλίο στο γερμανόφωνο τύπο», *Μνήμων* 12: 117-148.